

IRENE BUTTER

met John D. Bidwell
en Kris Holloway

RENI'S REIS

Gelukkig in Berlijn,
gevlucht naar Amsterdam,
gevangen in Bergen-Belsen,
geland in New York

UITGEVERIJ BALANS

Oorspronkelijke titel *Shores Beyond Shores. From Holocaust to Hope.*
My True Story

Uitgegeven door TSB, Londen en New York

Copyright © 2018 Irene Butter, John D. Bidwell en Kris Holloway

Copyright Nederlandse vertaling © 2020 Maaïke Post en Arjen Mulder/
Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp Mijke Wondergem

Omslagfoto Irene als jong meisje

Typografie en zetwerk Jos Bruystens

Druk Wilco

ISBN 978 94 638 2099 8

NUR 320

www.uitgeverijbalans.nl

 facebook.com/uitgeverijbalans

 twitter.com/balansboeken

 instagram.com/uitgeverijbalans

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

*Ter herinnering aan mijn Pappi, mijn held en idool,
die er alles voor overhad om zijn gezin te redden.
Hij overleed toen ik nog maar een kind van veertien was.
Ik heb me mijn leven lang met ontzag gesteund gevoeld
door zijn aanwezigheid, bescherming en liefdevolle raadgevingen.*

Inhoud

Inleiding – 9

Mijn gelukkige jeugd – 11
BERLIJN EN AMSTERDAM, 1936-1940

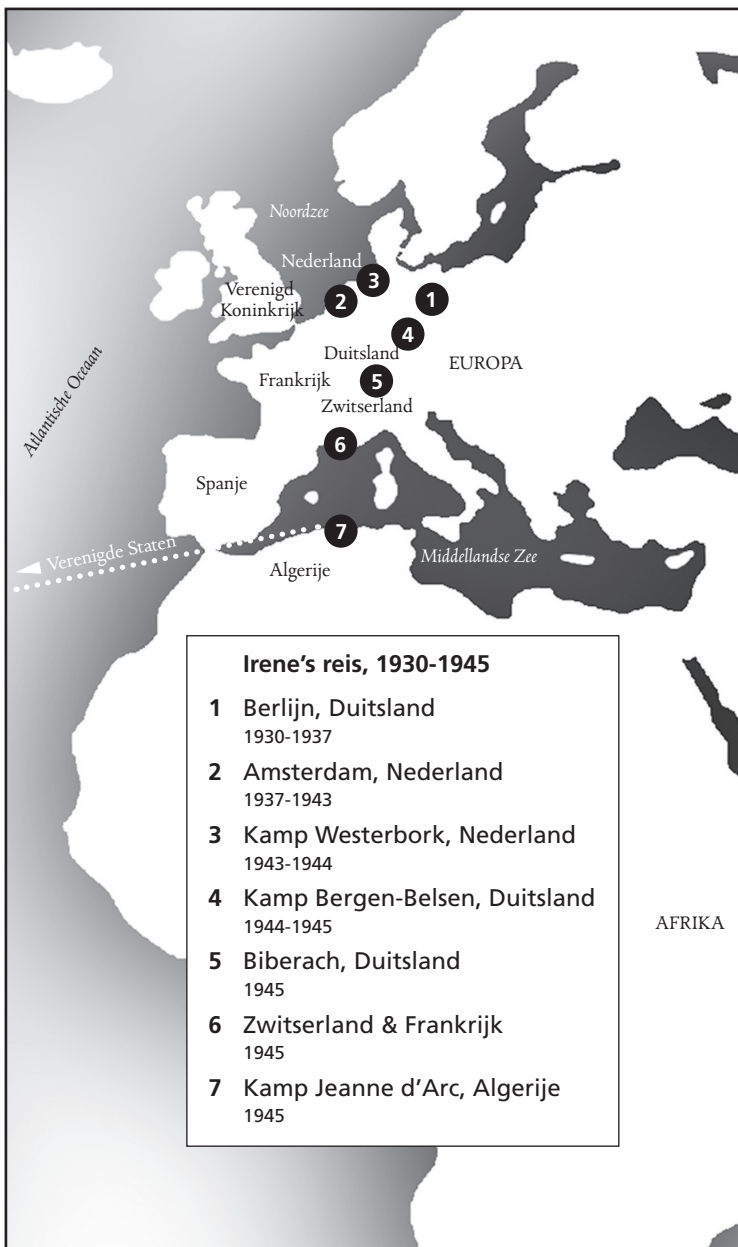
Het begin van de oorlog – 39
AMSTERDAM, 1940-1943

Gevangene – 97
KAMP WESTERBORK EN BERGEN-BELSEN, 1943-1945

Vrijheid en verlies – 219
ZWITSERLAND EN FRANKRIJK, 1945

Wedergeboorte – 257
KAMP JEANNE D'ARC IN ALGERIJE, 1945

Nawoord – 291
Biografieën – 300
Dankwoord – 311
Schrijvers – 315
Oproep – 317

Inleiding

Toen ik van de boot stapte waarmee ik in 1945 naar Amerika was gevaren, drukten de Amerikaanse familieleden die me opwachtten me op het hart alles te vergeten wat mijn familie – en mij – was overkomen tijdens de Holocaust. Ze zeiden dat ik er nooit meer aan moest denken of over praten. Ik was toen vijftien en zij waren volwassen, reden genoeg dus om naar ze te luisteren. Veertig jaar heb ik mijn mond gehouden. Maar ik was nooit echt vrij totdat ik begon te vertellen over wat ik als kind had meegemaakt. Dit is mijn verhaal.

Mijn gelukkige jeugd

Berlijn en Amsterdam
1936-1940

BERLIJN, ZOMER 1936

Officieel heet ik Irene Hasenberg, maar zeg gerust Reni tegen me. Dat deed iedereen. Ik was een gelukkig kind. Ik groeide op in een ruim en zonnig appartement in Berlijn, de sprankelende hoofdstad van Duitsland, met mijn ouders John en Gertrude Hasenberg, mijn broer Werner – twee jaar ouder dan ik – en mijn Opa en Omi Julius en Pauline Mayer. Mijn ouders en grootouders overlaadden Werner en mij met aandacht en cadeaus. Ik hield het allermeest van de rode driewieler die ik kreeg toen ik vier werd. Ik peddelde er heel hard op door het park, vloog over de stoepen en vergat nooit bij thuiskomst de wielen en het glimmende stuur schoon te maken.

We vierden de joodse feestdagen en onze verjaardagen met de familie, altijd gezellig rond de tafel geschaard om chailles te eten, onze favoriete Hebreeuwse liedjes te zingen en nog meer warme chocola te drinken. Onze stemmen waren niet zo goed, maar wat deed dat ertoe? We waren samen met elkaar. We maakten geen opname voor een grammofoonplaat! Ik had een heerlijk leven als klein meisje in Berlijn, ondanks de veranderingen die zich in Duitsland voltrokken.

Maar wat wist ik daarvan? Ik was nog maar vijf.

Mijn grootouders, Opa en Omi, hadden een volkstuintje in de buurt. Op een mooie ochtend verklaarde Opa dat het een ideale dag was om te zaaien, zeker komkommer en radijs, de twee knapperige groenten waar ik het meest van hield. We gingen er met z'n allen naartoe. Het was nog een hele toer om de grond om te spitten en 'de aarde gereed te maken'. Voorzichtig duwden we de minuscule platte witte en ronde bruine

zaadjes in de grond en bedekten ze met een laagje aarde. Eenmaal klaar met mijn rij keek ik ingespannen naar de grond. Ik bleef lang, heel lang zitten kijken en wachten tot de bovenste grondlaag was opgedroogd en oplichtte in de zon. Er gebeurde niets.

‘Reni, ben je klaar om te vertrekken?’ vroeg Pappi.

‘Laten we wachten tot er iets knapperigs opkomt.’

‘Dat kan de hele zomer duren!’ zei Werner.

‘Reni, het duurt heel lang voor zaadjes uitgroeien tot groenten,’ legde Mutti uit.

‘Wat?’

De tranen biggelden over mijn wangen. Opa hurkte naast me neer, zijn knieën kraakten.

‘Reni, niet huilen. Dit zijn bijzondere zaden. Ze groeien heel snel, voor zaden. Maar je moet wel geduld hebben. Kun je dat?’

‘Ik zal het proberen.’

‘Dat is al heel wat.’

Thuis hadden Mutti en Pappi een verrassing: we gingen de stad in voor een bezoekje aan de dierentuin. Maar eerst, verklaarde Mutti, moesten we ons wassen.

‘Ik ben al schoon,’ zei Werner. ‘Ik heb me gewassen toen we thuiskwamen.’

En inderdaad. Zelfs zijn schoenen glommen. Ik keek naar mijn jurk en vingernagels. Ze zaten onder de aarde. Ik veegde me met grote streken schoon en dacht er zelfs aan mijn haren uit te schudden.

‘Ik ben ook klaar om te gaan!’

‘Reni, dat lijkt nergens op,’ zei Mutti, die mijn hand pakte en me naar de badkamer dirigeerde.

Ze boende me stevig af met water en zeep, en peuterde zelfs in en rond mijn oren.

‘Zo ga ik nog stuk,’ protesteerde ik.

Mutti wikkelde me in een grote handdoek en droogde me

af alsof ze mijn hele lijf wilde opschudden. Toen door naar de slaapkamer, waar ze me iets moois aantrok. Eindelijk liep ik de hal in waar Pappi en Werner stonden te wachten.

‘O, Reni,’ zei Pappi verrast, ‘daar ben je. Ik zag eerder wel een meisje binnenwandelen, maar ik herkende haar niet onder al dat zand.’

‘Dat was ik!’

We namen de grote gele tram naar de dierentuin, dezelfde lijn die Pappi iedere dag naar zijn werk nam. Her en der toeterden auto’s en vrachtwagens die lukraak in- en uitvoegden. Je wist nooit welke kant de auto’s en vrachtwagens nu weer op zouden gaan, maar de gele tram volgde trouw dezelfde rails en bovenleidingen. En hij kwam en vertrok altijd op dezelfde tijden, waardoor ik wist wanneer Pappi naar zijn werk ging en weer thuiskwam. De felgekleurde tram was gemakkelijk te herkennen. Ik zag hem achter het raam van verre aan komen rijden en stond al klaar als Pappi thuiskwam, en dan sprong ik in zijn armen. Kort ervoor had hij nog gezegd dat hij me bijna niet meer kon tillen. Zo groot was ik al aan het worden.

Ik bekeek Berlijn. Overal liepen mensen, als mieren over een picknickmand.

‘Mutti,’ vroeg ik, ‘wat is zo’n zwarte zigzag?’ Je zag ze overal: op vlaggen zo groot als een gebouw, op vrachtwagens en auto’s, en op kleren.

Ze zei dat het er niet toe deed, dus boog ik me naar mijn broer en vroeg het hem.

‘Echt, Reni? Dat is een swastika,’ zei Werner.

‘Wat is een swaas... swaas stiek... stieka?’

‘Swastika,’ verbeterde hij.

‘Ik ga ze allemaal tellen. Een, twee, drie, vier, vijf...’

‘Ga iets anders doen, Reni,’ zei Mutti streng.

‘Al die banieren en vlaggen zijn voor de Olympische Spelen in augustus,’ vertelde Werner.

‘Wat zijn dat?’ vroeg ik.

‘Reni, is er iets wat je wel weet?’ zei Werner.

‘Ik weet dat er zo’n vijftig swas... zwarte zigzaggen zijn,’ zei ik met een half oog op Mutti om te zien of ze niet meeluisterde. ‘Misschien meer. Ik heb ze echt geteld.’

‘Bij de Olympische Spelen komen sporters van over de hele wereld hierheen om te sporten,’ zei Werner. ‘Ze strijden om medailles. Ik heb gehoord dat Duitsland er een heleboel gaat winnen, vooral met turnen, atletiek en veldsporten. Er staat een hoop op het spel.’

‘Inderdaad,’ antwoordde Pappi, ‘en Werner, wij gaan er samen naartoe.’

Voor één keer wist Werner niet wat hij moest zeggen en bracht ten slotte alleen uit: ‘Echt?’ Pappi knikte.

‘En ik dan?’ vroeg ik. ‘Ik wil ook mee.’

‘Jij en ik gaan samen winkelen,’ zei Mutti.

Ach, zo graag wilde ik nu ook weer niet naar de Olympische Spelen.

We liepen naar de ingang van de dierentuin en ik vergat de zwarte zigzaggen helemaal.

Binnen liet Pappi mijn hand los en rende ik vooruit met Werner, maar niet te ver. Alles was zo groen: de bolle bomen en het borstelige gras. Perken vol gele en rode bloemen drongen zich tegen kleine hekjes aan. Het rood was even fel als de grote vlaggen die boven de gebouwen wapperden. Ik wilde al die kleuren in rennen, maar wist dat ik op de grijze paden moest blijven. We zagen de olifanten met hun staart en slurf wapperen en ik wees naar de nijlpaarden met hun grote beken. We voerden de geiten die om ons heen drentelden en aan onze handen knabbelden. Het leukst vond ik het apenhuis vol vrolijk rondslingerende apenfamilies.

Op de terugweg leunde ik met mijn hoofd tegen Pappi’s donkere pak. Toen herinnerde ik me de magische zaadjes. Hoe zouden die eruitzien nu ze rondwoelden in hun bedje van aar-

de, zo vroeg ik me hardop af. Werner zei dat ik hopeloos was, en Mutti kneep hem in zijn arm. Toen we van de tram naar huis liepen, stelde Mutti voor even langs de moestuin te wandelen. Op de grond zag ik iets groens en roods liggen: glanzende komkommers en radijsjes. Ik holde over de omgespitte aarde, hoewel ik wist dat dat niet mocht, pakte een komkommer en beet erin om te zien of hij echt was. Het was de sappigste en lekkerste komkommer die ik ooit had gegeten. Het waren echt bijzondere zaadjes! Opa had gelijk.

‘Ho. Die moet je eerst wassen, Reni,’ riep Mutti.

Ik stopte er zo veel mogelijk in mijn zakken. Mutti en Werner raapten de rest op.

‘Opa, Omi, kijk!’ riep ik toen ik de keuken in liep en mijn zakken leegmaakte op de houten keukentafel.

‘Het kan niet anders dan dat je ze heel goed hebt geplant, lieverd. Zo snel heb ik ze nog nooit zien opkomen,’ zei Opa.

‘Ja, en ik heb nog nooit groenten zonder plant zien groeien,’ zei Werner. ‘Alsof ze zo van de groenteboer komen.’

‘Helemaal bijzonder,’ zei ik.

Ik nam nog een hap van mijn komkommer. Tuurlijk, de zaadjes waren bijzonder, maar wij waren ook heel erg goede tuiniers. Die avond, lekker ingestopt in mijn bed, dacht ik aan het komende verjaarsfeest van mijn neef Bert en was al opgewonden bij het idee dat ik dan een van mijn mooie jurken aan mocht. Misschien mijn blauwwitte jurk met plooirok en gele knopen, of als ik echt geluk had, liet Mutti me mijn gesmokte witte jurk met rode en blauwe hartjes dragen, als ik dan beloofde hem niet vies te maken en me meteen bij thuiskomst om te kleden. Ik vond de pofmouwtjes van allebei zo mooi en...

Ik hoorde Werners bed kraken. Zelfs zonder het gouden licht van mijn apenlamp wist ik dat Werner uit bed was gekomen en naast me stond. Ik draaide mijn gezicht naar de muur.

‘Reni?’ vroeg hij. ‘Slaap je al?’

‘Ja, ik slaap.’

‘Reni, ik wil je iets vragen. Denk je dat ik een nachtmerrie krijg?’

Er bibberde iets in zijn stem. Ik gaf geen antwoord. Werner had de laatste tijd steeds vaker nachtmerries – echt erg. Het was alsof hij nare dingen zocht om over te dromen. Ik wilde niet met hem praten. Ik wilde denken aan wat ik zou aantrekken op Berts verjaardag. Bert werd zes... net als ik in december.

Toen ik niets zei, ging hij door.

‘Het komt door al die swastika’s. Die zie je nu overal, net als de nazi’s. En ik hoorde dat de nazi’s vreselijke dingen doen. Vreselijke dingen tegen de joden. Joden zoals wij.’

‘Hou op,’ onderbrak ik hem. ‘Het komt goed, Werner. Geen nachtmerries vannacht.’

‘O... goed,’ zei hij. ‘Dank je. Welterusten.’

Toen liep hij terug naar zijn donkere bed en kroop onder de dekens.

2

BERLIJN, WINTER 1936

Adolf Hitler was sinds vier jaar de *Führer* van ons land. Hij hield van mensen die, zoals hij zei, echte Duitsers waren. Hij zei dat ze beter waren dan alle andere mensen en dat als ze zuiver bleven – zich niet vermengden met anderen – ze op een dag de wereld zouden veroveren. Volgens Hitler waren mensen die geen volbloed Duitsers waren minder perfect en daar hield hij niet van. Hij zei dat ze er een knoeiboel van maakten, als een grote vlek op zijn witte tafelkleed. Dat sloeg op veel mensen, onder wie joden zoals wij.

De angst verspreidde zich als gemorste hete chocolademelk en verschroeiende alles op haar weg. Mijn Opa had zijn leven

lang gewerkt om van de bank die hij had opgericht een succes te maken, en nu werd hij gedwongen die over te doen aan iemand die niet joods was. Mijn Pappi werkte ook bij die bank.

Op een avond toen ik voor het slapengaan in de badkamer stond, zag ik Mutti huilen. Ik zag mijn ouders niet graag huilen en keek weg. Pappi kwam me instoppen.

‘Ik ga niet meer met de tram naar mijn werk, Reni,’ zei hij en streek over mijn haar. ‘Ik ga niet meer naar mijn werk... voorlopig.’

Ik was blij dat mijn ouders niet verdrietig waren om iets wat ik had gedaan.

‘Bent u dan thuis als ik uit school kom?’ vroeg ik.

‘Ja, dan ben ik hier met jou, een tijdje, maar ik moet wel ander werk vinden,’ zei hij.

‘Waarom is Mutti dan verdrietig?’ Vaker thuis zijn leek mij fijn.

‘Ze is verdrietig omdat het nog niet zal meevallen ander werk te vinden. Maar ik ga erg mijn best doen, en dan zal het wel lukken.’

‘Goed.’

‘Ga maar lekker slapen, schatje, in het ochtendlicht ziet alles er beter uit.’ Hij kustte me zachtjes op mijn haar.

Een paar avonden later vergat Mutti mij voor te lezen. Ik lag in bed en hoorde mijn ouders praten op een schelle, gehaaste fluistertoon die me uit mijn slaap hield. Ik kon de woorden niet verstaan, alleen de toon. Werner woelde in zijn bed.

‘Waarom hebben ze ruzie?’ fluisterde ik.

‘Ik weet het niet.’

We slopen met z’n tweeën naar de deur. Ik had het niet koud, maar nam mijn roze deken mee. Mutti en Pappi’s woorden zweefden ons door de gang vanuit de woonkamer tegemoet. Ik wikkelde me in de deken en sloeg hem ook om Werner heen.

‘Zelfs mijn vrienden hebben zich tegen me gekeerd,’ klonk

Pappi's stem. 'Tegen ons. Ook mannen met wie ik in de Grote Oorlog heb gevochten! Hoe kan het in godsnaam dat ze ons niet helpen? We leefden en stierven in die... die gruwelijke loopgraven en vochten zij aan zij voor ons... voor dit land, ons vaderland! Samen! En nu willen ze niet helpen. Ongelooflijk. Zelfs Frank reageert niet. Frank!' Hij gromde, wat me koude rillingen gaf.

'John, zachtjes, we willen de kinderen niet wakker maken,' zei Mutti. 'Ik weet dat het niet eerlijk is. Het is verkeerd.'

'Weten ze niet dat we ALTIJD joods zijn geweest? Nu. In de oorlog. Altijd al. Wanneer werden we ineens slecht?'

Ik had Pappi nooit eerder horen schreeuwen.

'John, alsjeblieft. Ik weet het. Ik weet het.' Stilte. 'En Charles? Heb je hem al gesproken?'

'Hetzelfde verhaal, Trudi,' zei hij, iets zachter nu. 'Ik ben bij zijn kantoor langs geweest, maar hij wilde me niet zien. Ik weet dat hij er was. Iedereen gedraagt zich vreemd, zelfs als ze geen nazi zijn. Ze zijn bang. Achterdochtig. Het verspreidt zich als de pest.'

'Leo is er ook nog.'

'Ja, van Leo kun je op aan, maar hij zit in hetzelfde schuitje als wij. Hij zei trouwens dat hij erover denkt met zijn gezin naar Nederland te verhuizen.'

Leo was mijn vaders beste vriend tijdens de oorlog. Er stond een foto in Pappi's werkkamer van hun twee, arm in arm, keurig in hun officiersuniform.

'Misschien moeten wij ook vertrekken. Ik zie steeds meer anti-joodse graffiti en aanplakbiljetten,' zei Mutti. 'Als ik boodschappen doe. Onderweg naar het postkantoor. Het is doodeng. De kinderen zien ze ook.'

'Trudi, er zijn nu veel engere dingen om je zorgen over te maken.' Hij dempte zijn stem en ik moest me inspannen hem te verstaan. 'Een paar kasbedienden hoorden dat ze joden oppakken, complete gezinnen, en ze per trein naar werkkam-

pen sturen. Het gerucht gaat dat dit in sommige wijken in Berlijn gebeurt.'

Ik tikte Werner op zijn schouder en fluisterde over de gladde, hardhouten vloer heen: 'Waar hebben ze het over? De kampen. De aanplakbiljetten. En wat is graf...?'

'Graffiti. Van die hatelijke leuzen die ze op gebouwen kal-
ken.'

'Echt?'

'Ik heb ook zo'n aanplakbiljet gezien, met een speer die een slang doodt. En op die slang stond onze davidster.'

Ik wist niet dat er joodse slangen bestonden. Ik hield überhaupt niet van slangen. Jakkas.

'Vrienden op school hoorden ook over die treinen naar kampen,' zei Werner.

Als wij de trein namen, gingen we op vakantie of ergens anders heen waar het leuk was.

'Waarom nemen mensen een trein naar een afschuwelijke plek?' vroeg ik.

'Ze hebben geen keus.'

'Wie dwingt ze dan?'

'De mensen die het in ons land voor het zeggen hebben, Reni. De nazi's.'

'De nazi's klinken gemeen.'

'Ze houden niet van mensen die anders zijn dan zij.'

'Zoals wie?'

'Iedereen die niet arisch is.'

'Wat is arisch?'

'Reni! Je stelt te veel vragen. Ariërs zijn Duitsers. Lang. Blond. Blauwe ogen.'

'Wij zijn Duitsers! Ik heb blauwe ogen!'

'Wij horen daar niet bij.'

'Waarom niet?'

'Omdat we joods zijn. Luister je dan helemaal nooit?'

Ik snapte er niets van, maar 'nazi' klonk gemeen, een woord

waar je je aan kon snijden. En de trein nemen naar een afschuwelijke plek klonk allesbehalve als vakantie. We luisterden naar de af- en aanwaaiende flarden van het gesprek van onze ouders totdat ik te moe werd. Ik liep weg, met mijn deken, en liet Werner met gespitste oren en alle zorgen achter.

3

BERLIJN, LENTE 1937

Een paar weken later omhelsde Pappi ons om afscheid te nemen en zei dat hij een verre reis ging maken om een nieuwe baan te vinden. Hij beloofde snel terug te komen. Ik probeerde mezelf wijs te maken dat het een morgen als alle andere was waarop hij in zijn pak glimlachend wegliep, over de stoep, naar zijn werk. Maar diep vanbinnen wist ik dat het geen gewone dag was. Hij droeg een grote koffer en glimlachte niet. En toen was hij weg.

Iedereen leek daarna te veranderen: Pappi's vertrek brak onze wereld open en liet de somberheid binnen. Mutti huilde vaak en knuffelde me wanneer ze maar kon. Ik was blij dat Opa en Omi er waren en niet weg hoefden om werk te zoeken. Onderweg naar school hield Opa me nu bij de hand. Hij vertelde me enkele van onze lievelingsverhalen – *Herinner je je vorig jaar nog en de magische komkommers in de tuin?* – maar hij glimlachte er niet bij. Als hij mijn hand losliet bij de trap van de school, voelde ik nog lang zijn greep om mijn hand. Mijn vrienden op school waren stiller. Niemand leek nog feestjes te geven. Mijn juf, mevrouw Schmidt, was lusteloos, als een bloem aan een geknakte steel. Zelfs de huizen en bomen langs de straat naast ons werden treuriger. Er brandde minder licht, de gordijnen waren dicht en de jonge lenteblaadjes aan de bomen krulden en hingen slap neer.